

JANINA MICHALSKA

CENTRALNA RADA LUDOWA WE WROCŁAWIU ¹

Dzieje ustrojowe Rady

Niemiecka rewolucja listopadowa 1918 r. powołała do życia rady jako załączki nowej, rewolucyjnej władzy. W pierwszych dniach rewolucji duża część rad powstała żywiołowo. Później tworzone były planowo prawie we wszystkich miejscowościach z myślą o tym, że przy ich pomocy uda się opanować sytuację i przywrócić upragniony „spokój, porządek i bezpieczeństwo“. Dlatego też większość odezw, deklaracji i programów rozpoczyna się od wskazania tego „naczelnego“ zadania rad ². Bardzo szybko pomyślano również o ujęciu tych nowych organów władzy w system organizacyjny, dający gwarancję, że wszelkie zalecenia władz zwierzchnich będą przenikały szybko do najniższych ogniw tej sieci i że wszystkie poczynania poszczególnych rad będą systematycznie kontrolowane. Rady najniższego stopnia podporządkowano radom na szczeblu powiatowym, te zaś tzw. radom centralnym o zasięgu prowincji. Na czele wszystkich stała Centralna Rada Robotniczo-Żołnierska Berlina.

Na Śląsku sytuacja wyglądała podobnie jak w całym Niemczech. Na wieść o wydarzeniach berlińskich w szeregu miejscowości utworzono rady robotnicze i robotniczo-żołnierskie. Od pierwszych chwil zasiadają w nich jednak obok socjaldemokratów przedstawiciele miejscowej burżuazji oraz funkcjonariusze dotychczasowej administracji państwowej. Bardziej radykalny charakter mają częściowo tylko rady niższego stopnia na Górnym Śląsku.

W dniu 9 listopada powstaje również rada wrocławska, która staje się naczelną władzą dla wszystkich rad prowincji śląskiej. Przyjmuje ona nazwę: Rada Ludowa we Wrocławiu, Centralna Rada dla Prowincji Śląs-

¹ Wstęp do inwentarza zespołu akt Centralna Rada Ludowa we Wrocławiu (*Volksrat zu Breslau, Zentralrat für die Provinz Schlesien*).

² AP Wr., CRL 9, k. 147, 205 (bez pag.), 250 (bez pag.); APL, A m. L, C 1, 8, k. 2; APL, Liegnitzer Tageblatt, r. 1918, t. IV.

kiej. Podporządkowane jej zostały wszystkie rady stopnia powiatowego, a więc robotnicze, robotniczo-żołnierskie, ludowe i chłopskie. Te różne nazwy rad zależały od środowiska, w jakim powstawały. W ośrodkach przemysłowych i siedzibach garnizonów wojskowych powstawały rady robotnicze i robotniczo-żołnierskie. W powiatach rolniczych tworzone powiatowe rady chłopskie, jednak dla samego miasta równoległe do nich ustanawiano rady robotnicze lub ludowe. W okresie późniejszym daje się zaobserwować tendencja do tworzenia rad ludowych, w których zasiadać mieli przedstawiciele „całego społeczeństwa“. Idea ta nie cieszyła się jednak uznaniem ludności i nierzadko można spotkać meldunki o nieudanych wyborach do rady ludowej. Poszczególne mówcy oświadczały wręcz, że istniejąca rada (robotnicza czy robotniczo-żołnierska) jest wystarczającą reprezentacją ludności³. Wśród różnych nazw rad na szczeblu powiatowym występowała dość często „rada powiatowa“. Grupowała ona przedstawicieli różnych klas społecznych. W niektórych miejscowościach wreszcie istniały wydziały wykonawcze i wydziały powiatowe.

Wszystkie te różnoimienne instancje sprawowały bezpośredni nadzór nad radami powstałymi przy przedsiębiorstwach, urzędach i garnizonach. Obok najliczniejszych rad robotniczych i żołnierskich istniały rady pracowników umysłowych, nauczycieli, chłopów, a nawet rady mieszczan.

Oprócz tej jednolitej sieci organizacyjnej utworzono dla Górnego Śląska, gdzie sytuacja była specjalnie trudna do opanowania, Centralną Radę Robotniczo-Żołnierską w Katowicach. Była ona również podporządkowana Wrocławowi, posiadając jednak znacznie większy niż inne zakres samodzielności. Jeszcze jedną specjalną władzą centralną była Centralna Rada Żołnierska przy Komendzie Głównej VI Korpusu we Wrocławiu. Nadzór nad nią sprawowała rada wrocławska poprzez swego pełnomocnika. Specjalnych pełnomocników ustanowiono również przy prezydium policji oraz przy rejencjach we Wrocławiu i Opolu.

Jak już wyżej wspomniano, władzą zwierzchnią dla wszystkich rad prowincji śląskiej, obejmującej Śląsk Dolny, Średni i Górny, była Rada Ludowa we Wrocławiu. Spełniała ona równocześnie podwójną funkcję. Była radą dla miasta Wrocławia i radą centralną dla prowincji śląskiej. Na pieczęciach figuruje napis: Rada Ludowa we Wrocławiu, Centralna Rada dla Prowincji Śląskiej (*Volksrat zu Breslau, Zentralrat für die Provinz Schlesien*). Rada miejska składała się z dwóch organów: plenum i zarządu, natomiast przedstawicielstwo całej prowincji stanowił Ludowy Sejmik Prowincjonalny (*Provinzialvolkstag*) oraz jego organ wykonawczy, Ludowy Wydział Prowincjonalny (*Provinzialvolksausschuss*). Plenum składało się z mieszkańców Wrocławia, a do sejmiku i wydziału prowincjonalnego delegowano przedstawicieli całej prowincji. Organem sprawującym rzeczy-

³ AP Wr., CRL 131 (bez pag.).

wistą władzę był jednak wspólny zarząd dla miasta i całego Śląska. Pracował on przy pomocy dość rozbudowanego biura. Biuro to miało następujące komórki:

1. Biuro Centralne (*Zentrale*),
2. Wydział do Spraw Górnego Śląska (*Abteilung für Oberschlesien*),
3. Wydział Prowincji (*Abteilung Provinz*),
4. Wydział Rolny (*Landwirtschaftliche Abteilung*),
5. Referat Prasowy (*Pressestelle*),
6. Wydział Społeczno-Polityczny (*Sozialpolitische Abteilung*),
7. Komisja Apropowizacji (*Ausschuss II für Lebensmittelsachen*),
8. Komisja Główna (*Hauptausschuss*),
9. Komisja do Zwalczania Chorób Wenerycznych (*Ausschuss zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten*),
10. Pełnomocnik do Spraw Arbitrażu Pracy (*Beauftragter für Schlichtung von Arbeitsstreitigkeiten*),
11. Biuro Berlińskie (*Berliner Geschäftsstelle des Volksrats*).

Na podstawie struktury organizacyjnej Biura Centralnej Rady Ludowej można wysnuć wniosek, że zakres jej działania był dość szeroki. Faktycznie jednak w wielu dziedzinach, którymi się zajmowała, była tylko czynnikiem doradczym. Co prawda, ustawa o uprawnieniach rad przewidywała, że rady mają być najwyższą władzą polityczną, ale już następne zdania wyjaśniały, że ta władza ma służyć do przywrócenia i utrzymania spokoju i porządku. W tej dziedzinie pozostawiano radom pełnię władzy ustawodawczej i wykonawczej. Dość często też można stwierdzić, że pierwszymi uchwałami rad były odezwy do ludności, wzywające do zaniechania zgromadzeń i zaburzeń, a nawet grożące użyciem siły militarnej⁴. Z późniejszej praktyki Centralnej Rady Robotniczo-Żołnierskiej w Katowicach wiadomo, że dość często wydawała ona decyzje o wysyłaniu oddziałów wojskowych na pacyfikację zakładów fabrycznych i kopalnianych.

„Najwyższa władza polityczna“ na terenie Śląska, jak samą siebie nazywała Rada Ludowa we Wrocławiu, kierowana była właściwie przez władze administracyjne, gdyż przewodniczącym jej był nadprezydent Philipp, a Prezydium Policji i Komenda Główna VI Korpusu we Wrocławiu przesyłały Radzie swoje wytyczne i postulaty do realizacji.

Inne uprawnienia rad, jak prawo kontroli administracji państwowej, współdziałanie w podejmowaniu decyzji dotyczących życia gospodarczego, istniały właściwie tylko w teorii. Akta zawierają bardzo znikome ślady działalności w tych dziedzinach. W szeregu instrukcji dla rad terenowych podkreśla się, że powinny one być jedynie organem doradczym i że należy jak najściślej współpracować z landratami i magistratami⁵. Wytyczne

⁴ APL, CI, 8, k. 2 i 3.

⁵ AP Wr., CRL 259 (bez pag.), 119 (bez pag.).

do takiego pojmowania zadań rad dał I Kongres Rad, który się odbył w grudniu 1918 r. Zalecił on przeprowadzenie wyborów do zgromadzenia ustawodawczego, które miało uchwalić nową konstytucję. W ten sposób rady zrzekły się same jakichkolwiek pretensji do władzy w kraju.

Jedyną domeną szerszej działalności rady wrocławskiej, jak i rad na szczeblu powiatowym była troska o zabezpieczenie aprowizacji oraz opieka nad sprawami bytowymi robotników. Równocześnie jednak występowały one wrogo wobec wszelkich strajków i zaburzeń robotniczych.

Cechą charakterystyczną tychże rad jest zdecydowanie antypolskie nastawienie. Rady prowadzą szeroką akcję na rzecz utrzymania Górnego Śląska w granicach Niemiec i ostro występują przeciwko dążeniom Polaków do oderwania Śląska.

Taki charakter rad na Śląsku zależny był, oczywiście, od ich składu personalnego. Przeważnie zasiadali w nich przedstawiciele socjaldemokracji i ugrupowań burżuazyjnych. W powiatowych radach chłopskich często widzi się nazwiska miejscowych obszarników⁶. Np. w zarządzie rady wrocławskiej byli tylko socjaldemokraci i demokraci; w plenum na 140 członków było jedynie 10 komunistów i 10 niezależnych⁷. Imienne wykazy członków pozwalają stwierdzić, że większość stanowią rozmaici wyżsi urzędnicy państwowi i miejscy, profesorowie i pastory. Tylko przy co dziesiątym, piętnastym nazwisku w rubryce „zawód“ występuje „robotnik“⁸.

Podobnie sytuacja wyglądała i w radach żołnierskich. Na rozkaz naczelnego dowództwa przeprowadzono w poszczególnych garnizonach wybory, w których przeforsowano „oddanych“ oficerów. Ci mieli za zadanie hamować co śmielsze wystąpienia szeregowców i próby bratania się z robotnikami.

Mimo jednak tego odgórnego nastawienia i przykładu spotykamy dość często, zwłaszcza na Górnym Śląsku, rady najniższego stopnia o zupełnie innym charakterze. Zwłaszcza w pierwszych dniach rewolucji zdarzały się pojedyncze próby przechwycenia władzy w mniejszych miejscowościach: wypędzano dyrektorów przedsiębiorstw, inicjowano strajki⁹. W wielu wypadkach meldunki składane do rady wrocławskiej donoszą, że działa tam Związek Spartakusa. Jakakolwiek akcja tych rad była jednak

⁶ *Ibid.*, 260, 121, 138 (bez pag.).

⁷ *Ibid.*, 9, k. 147.

⁸ *Ibid.*, 2, k. 5, 6, 9, 10 i 78.

⁹ *Ibid.*, 128, 84, 200, 12, 100 (bez pag.); H. Zieliński, *Położenie i walka Górnośląskiego proletariatu*, Warszawa 1957, s. 106—109; K. Nowak, „Akcja socjalizacji“ w okresie rewolucji listopadowej 1918 roku w Niemczech (Przegląd Historyczny, 1957, z. 3, s. 498—499).

szybko likwidowana. Usuwano z nich „niebezpiecznych“ działaczy¹⁰, a co bardziej rewolucyjne po prostu rozwiązano.

* * *

Od początku 1919 r. rozpoczęto stopniowo ograniczać i tak niewielkie uprawnienia rad. Spod ich kompetencji wyłączono najpierw wojsko, potem sądy, wreszcie w maju 1919 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych odmówiło delegatom rad robotniczych prawa kontroli i udziału w pracach władz państwowych i komunalnych. W dwóch etapach — w marcu i czerwcu 1919 r. — zniesiono rady żołnierskie. Rad „cywilnych“ na razie nie likwidowano, ponieważ według zdania burżuazji spełniały one jeszcze ważną rolę w opanowywaniu rewolucyjnej sytuacji i przy ich pomocy przeprowadzano wiele „korzystnych posunięć“. Niektóre jednak rady rozwiązywały się same, nie widząc dla siebie pola do działania¹¹. Okres likwidacji rozpoczął się po uchwaleniu konstytucji weimarskiej. W pierwszej kolejności zniesiono rady przyzakładowe, następnie miejskie i powiatowe.

Centralna Rada Ludowa we Wrocławiu rozwiązana została z dniem 31 XII 1919 r. Do likwidacji jej działalności powołano komórkę likwidacyjną (*Abwicklungsstelle*), która zakończyła swą pracę 31 III 1920 r. Sprawami, które wchodziły w zakres działania Rady, zajmowała się do r. 1922 specjalna komórka, zwana *Aufarbeitungsstelle*¹².

Dzieje zespołu i metody opracowania w Archiwum Wrocławskim

Dziejów zespołu Centralnej Rady Ludowej we Wrocławiu nie udało się dotąd dokładnie prześledzić. Na podstawie protokołów posiedzeń Rady można stwierdzić, że początkowo wahano się, co zrobić z aktami.

Najprawdopodobniej Rada posiadała również akta z terenu, ponieważ 7 XI 1919 r. wysłano okólnik, aby wszystkie rady na Górnym Śląsku przesyłały przez specjalnych wysłanników swoje akta do Wrocławia w związku z zawarciem traktatu wersalskiego i podziałem Śląska. Okólnik wyjaśnia, że ponieważ na tamtych terenach były rady polskie, ich akta mogłyby wpaść w nieodpowiednie ręce i służyć propagandzie polskiej¹³. Akta te prawdopodobnie ściągnięto, ponieważ w tej chwili w zespole znajdują się akta Centralnej Rady Robotniczo-Żołnierskiej w Katowicach oraz niektórych powiatów.

¹⁰ AP Wr., CRL 84, 122, 136, 264 (bez pag.). AP Wr., ROPr. B 259 (bez pag.); H. Zieliński, *Z dziejów walki proletariatu górnośląskiego w latach wzniesienia rewolucyjnego 1918—1921* (Sobótka 1952); S. O. Popiołek, *Sprawy i wydarzenia opolskie*, Katowice 1957, s. 152.

¹¹ AP Wr., CRL 232 (bez pag.).

¹² *Ibid.*, 11, k. 19, 34, 62, 63, 68.

¹³ *Ibid.*, 11, k. 102.

Na ostatnim posiedzeniu Rady, w styczniu 1920 r., proponowano podział akt na trzy grupy: część miała być przekazana do magistratu, część do nadprezydium, a reszta do Archiwum Miejskiego. Przy zachowanych w aktach spisach istnieją notatki: magistrat, nadprezydium, zniszczyć. Prawdopodobnie te przeznaczone przez urzędnika na zniszczenie miały iść do archiwum. Na podstawie dalszych notatek oraz po sprawdzeniu spisów z zachowanymi aktami można jednak stwierdzić, że do Archiwum Miejskiego przekazano wszystkie akta.

Podczas wojny zostały one wywiezione z budynku przy ul. Szajnochy (Rossstrasse 7), bowiem w r. 1946 pracownicy Archiwum Państwowego we Wrocławiu przywieźli je wraz z innymi aktami z Borowy Oleśnickiej.

Chociaż Centralna Rada Ludowa obejmowała swym zasięgiem cały Śląsk (Górny, Dolny i tzw. Średni), najwięcej akt jednak zachowało się z terenów Górnego Śląska. Porównując spisy sporządzane przez pracowników Rady, dochodzi się do wniosku, że nie zachowało się około 30% akt. Są jednak w obecnym zespole i takie akta, które nie są wyszczególnione w tamtych spisach. Są to akta Centralnej Rady Robotniczo-Żołnierskiej w Katowicach (15 jednostek), akta finansowe i gospodarcze Centralnej Rady Ludowej we Wrocławiu oraz 56 jednostek akt rad z terenu Górnego Śląska. Nie zachowało się dość dużo akt Wydziału Prowincji oraz Wydziału Rolnego. Zagięły również wszystkie akta Referatu Prasowego, w których, sądząc ze spisu, były bardzo ciekawe materiały. Nie ma także akt Komisji do Zwalczenia Chorób Wenerycznych ani akt Pełnomocnika do Spraw Arbitrażu Pracy. Nie występowały one również w spisach z r. 1920, tj. w chwili przekazywania ich do archiwum.

Obecnie zespół liczy 262 jednostki, co stanowi około 6 mb.

Większość akt jest bardzo zniszczona i żadne zabiegi konserwatorskie nic już nie pomogą. Część akt bowiem byłego Archiwum Miejskiego na skutek działań wojennych leżała przez jakiś czas pod gołym niebem i między nimi właśnie znajdował się omawiany zespół. Najlepiej, na szczęście, zachowały się najważniejsze akta Biura Centralnego oraz Wydziału do Spraw Górnego Śląska. Pozostałe części zespołu są spleśniałe i częściowo zbutwiałe, w kilkudziesięciu jednostkach atrament został zalany przez wodę i odczytanie tekstu jest bardzo trudne, a czasami wręcz niemożliwe.

Zabiegi konserwatorskie polegały dotąd na wycieraniu pleśni, usuwaniu przerdzewiałych części żelaznych, przekładaniu spleśniałych kart bibułkami odkazonymi oraz izolowaniu tych jednostek przez owijanie ich w specjalny papier. Rozdzielanie kart zbitych nie zawsze dawało dobre skutki. Część w ogóle nie da się rozdzielić, a część została przy tej czynności ponadrywana.

W 1956 r. przystąpiono do szczegółowego opracowania tego cennego

zespołu. Akta uporządkowano według struktury organizacyjnej. Pomogły w tej pracy materiały znajdujące się wewnątrz akt. Po dość dokładnym przejrzaniu większości jednostek znaleziono wykazy akt sporządzane w 1920 r. przy przekazywaniu ich do archiwum.

Z różnych pism i pieczęci wysnuto wnioski o istniejących komórkach organizacyjnych i wreszcie po porównaniu zebranych danych ustalono podział na wydziały i komisje wyszczególnione w pierwszej części niniejszego opracowania.

Układ wewnętrzny utworzonych grup starano się zrekonstruować na podstawie znaków kancelaryjnych. Tam, gdzie ich nie było, przyjęto kolejność rzeczową, a w Wydziale do Spraw Prowincji — alfabetyczną według niemieckich nazw miejscowości. Dużą trudność stanowiło rozsegregowanie i włączenie rozsypu, którego było dość dużo. Pojedyncze kartki włączano najczęściej do zbliżonych rzeczowo jednostek, a w nielicznych wypadkach stworzono nowe jednostki, nadając im tytuły odpowiadające treści.

Nie przeprowadzono brakowania zespołu nawet wewnątrz jednostek, wychodząc z założenia, że niejednokrotnie pismo o najbardziej błahej treści może w zestawieniu z innymi rzucić pewne światło na poszczególne zagadnienia. Przy podejmowaniu takiej decyzji kierowano się tym, że zespół ma bardzo małe rozmiary i jest niezwykle cenny.

Po przeprowadzeniu tych prac spisano akta w inwentarzu książkowym. Jak już wspomniano poprzednio, wszystkim aktom nadano numery porządkowe. Badacz będzie mógł jednak łatwo zorientować się w proveniencji poszczególnych grup aktowych, bowiem mówią o tym tytuły umieszczone w językach polskim i niemieckim na początku każdej z nich. Tytuły lakoniczne uzupełniano w rubryce „uwagi“. Niektóre tytuły, zwłaszcza w pierwszej części inwentarza obejmujące Biuro Centralne, są jak gdyby potrójne. Spisano jednak obok istotnego tytułu również i poprzedzającego nazwę urzędu i wydziału, aby już z inwentarza można się było zorientować we właściwej przynależności kancelaryjnej danego aktu. Tak np. umieszczenie przed właściwym tytułem *Sitzungen* nazwy *Volksrat der Stadt Breslau* mówi, że są to posiedzenia zarządu czy plenum dla miasta Wrocławia, a znowu *Volksrat zu Breslau*, że chodzi tu o posiedzenia Centralnej Rady, na których rozpatrywano sprawy całej prowincji. Nieliczne wypadki tytułów ujętych w nawiasy oznaczają, że nadano je przy porządkowaniu zespołu. Są to jednostki, które nie miały okładek lub utworzone z rozsypu.

W rubryce „dawne sygnatury“ podano sygnatury kancelaryjne niemieckie i numer prowizoryczny, pod którym dotychczas te jednostki figurowały.

W 1959 r. cały zespół zmikrofilmowano.

Zawartość zespołu

Akta Centralnej Rady Ludowej we Wrocławiu zawierają bogaty materiał do poznania wydarzeń lat 1918—1919. Oczywiście, znajdują się w nich przede wszystkim wiadomości o działalności rady wrocławskiej i rad terenowych. Mówią one jednak równocześnie o zagadnieniach ogólnych, dotyczących np. polityki republiki weimarskiej, niemieckiego i polskiego ruchu robotniczego, działalności partii istniejących w tym okresie w Niemczech, sytuacji gospodarczej itd.

Te problemy ogólne przewijają się zwłaszcza w protokołach posiedzeń rady wrocławskiej oraz sejmiku prowincjonalnego, w zarządzeniach oraz licznie załączonych do akt wycinkach z gazet, broszurach i plakatach.

Zbyteczne wydaje się omawianie w tym miejscu akt Biura Centralnego. Tytuły jednostek są formułowane w ten sposób, że z ich brzmienia łatwo można się domyślić, co zawierają. Są to, jak wyżej zaznaczono, akta najcenniejsze, ponieważ centrala zajmowała się wszystkimi ważniejszymi sprawami.

Do działu tego dołączono również akta finansowe. Chociaż ich tytuły nie są obiecujące, znaleźć tu można obok zupełnie błahych spraw także i ciekawe materiały dotyczące gospodarki pieniężnej Rady. Czasami zamieszczone tu są projekty różnych ogłoszeń do prasy.

Grupa akt będąca produktem działania Wydziału do Spraw Górnego Śląska zawiera wiadomości dotyczące sytuacji na Górnym Śląsku odnośnie do ruchu robotniczego, a zwłaszcza rywalizacji polsko-niemieckiej o przynależność państwową Śląska. Tutaj tytuły również mówią o treści jednostek. Na wyjaśnienie jednak zasługują teczki zatytułowane *Stimmungsberichte*. Są to tajne meldunki Komendy Głównej VI Korpusu we Wrocławiu, sporządzane na podstawie polskich gazet o polskim i czeskim ruchu narodowym. Bardzo lakoniczne tytuły mają akta Wydziału Prowincji, który raczej można by nazwać wydziałem organizacyjnym. Wypisane na tezkach jako tytuł nazwy miejscowości oznaczają, że zawarte są w nich materiały dotyczące działalności rad w danym mieście czy powiecie. Jest tu przede wszystkim korespondencja między wydziałem wrocławskim a radami terenowymi. Od czasu do czasu przewinie się w nich jakieś sprawozdanie, zarządzenie, protokół z posiedzenia. Systematycznej sprawozdawczości nie prowadzono, stosowano natomiast meldunki o poszczególnych akcjach czy wydarzeniach. One to właśnie zapoznają nas z sytuacją na danym terenie, np. z ruchem strajkowym, z działalnością Spartakusa i kontrakcją socjaldemokratów, z wystąpieniami i żądaniem ludności polskiej itp. We wszystkich wyżej omówionych działach znaleźć można dowody współpracy lewicowych działaczy robotniczych niemieckich i polskich.

Akta Wydziału Rolnego, Apropowizacji i Komisji Głównej zawierają

wiadomości o sytuacji gospodarczej na Śląsku w tym okresie i o działalności rad w kierunku zapewnienia wyżywienia ludności miast. W aktach Wydziału Rolnego znajdują się ponadto materiały do działalności rad chłopskich.

Akta Centralnej Rady Robotniczo-Żołnierskiej w Katowicach są jakby uzupełnieniem materiałów zawartych w Wydziale do Spraw Górnego Śląska. Dają one w połączeniu z aktami poszczególnych rad powiatowych dość wyraźny obraz sytuacji na Górnym Śląsku w latach 1918—1919, a przede wszystkim pozwalają odtworzyć dzieje wszystkich rad tego terenu.

W sumie jest to zespół bardzo ciekawy i tym cenniejszy, że dotychczas w bardzo małym stopniu wyzyskany.